

NŐI NÉGYESFOGAT A FILOZÓFIÁBAN

JOÓ MÁRIA

Wolfram Eilenberger: A szabadság tüze

A filozófia menedéke zord időkben, 1933–1943

Ford. Bán Zoltán András

Scolar, Bp., 2022. 399 old., 7750 Ft

Wolfram Eilenbergernek ez a második magyarul megjelent könyve. Filozófiából doktorált, évekig szerkesztette az *Information Philosophie* című kiadványt, tanított több egyetemen, valamint népszerű televíziós műsorokat moderált. Első nagy sikerű könyve 2018-ban sokáig vezette a *Spiegel* bestsellerlistáját a szakkönyvek között, mintegy 30 nyelvre lefordították, így magyarra is.¹ Eilenberger varázslói négyen voltak: Wittgenstein, Benjamin, Heidegger és Cassirer. A népszerű filozófiai ismeretterjesztés mestere újabb kötetében most négy XX. századi filozófusnőt mutat be: Simone de Beauvoir, Hannah Arendt, Simone Weil és Ayn Rand életét és alkotói pályájuk induló évtizedét (1933 és 1943 között) ismerhetjük meg belőle.

„A szabadság tüzeinek” fényében látjuk őket, ugyanis Eilenberger meggyőződése, hogy a filozófia menedéket adott nekik a sötét időkben, a zsidóüldözés és a második világháború éveiben. Hannah Arendt

1 ■ Wolfram Eilenberger: *A varázslók kora. A filozófia nagy évtizede 1919–1929*. Ford. Bán Zoltán András. Scolar, Bp., 2021.

2 ■ Lásd Király Gábor (szerk.): „Technika és társadalom” blokk a *Replika* 51/52. számában (2005).

3 ■ Lásd Pierre Bourdieu: *Férfiuralom*. Mindkét változata olvasható magyarul; az első a *Replika* 1994-es, Hadas Miklós szerkesztette *Férfiuralom* c. különszámában, a hosszabb változat pedig könyv alakban jelent meg a Napvilág Kiadónál 2001-ben.

4 ■ Rebecca Buxton – Lisa Whiting (eds.): *The Philosopher Queens: The lives and legacies of philosophy's unsung women*. Unbound, 2020.

5 ■ Tágabb látószögű az MTA projekt keretében megjelent kötet: Réka M. Cristian – Anna Kérchy (eds.): *Pioneering Hungarian Women in Science and Education 1–2*. 2021, 2023. Két filozófusnő szerepel benne: Dienes Valéria és Heller Ágnes.

6 ■ Marit Rullmann: *Lexikon der Philosophinnen*. Suhrkamp, Frankfurt/M., 1998.

7 ■ Wolfram Eilenberger: *The Visionaries: Arendt, Beauvoir, Rand, Weil, and the Power of Philosophy in Dark Times*. Penguin Press, 2023.

8 ■ Martha Nussbaum: *Feminists and Philosophy*. *New York Review of Books*, 1994. okt. 20., 59–63. old. Magyarul: *A feminista és a filozófia*. Ford. Rupp Anikó. *BUKSZ*, 1996. tavasz, 103–109. old.

és Ayn Rand arra kényszerült, hogy elhagyja hazáját, mindketten az Egyesült Államokban telepedtek le, ott indult alkotói pályájuk. A két francia közül Simone de Beauvoir nem volt zsidó, „csak” a háború alatti német megszállás sújtotta, míg Weil rövid életét zsidósága (a család menekülése) is nehezítette.

FILOZÓFUSNŐK

Erről olvashatni korántsem elhanyagolható tény: még a nemek kérdéséről nyíltan vitatkozó társadalmakban sem, nemhogy nálunk, a tiltás és indoktrináció kelet-közép-európai vizein. Férfiszemszögből természetes és mellékes adatnak tűnhet egy tudós neme: a feminista kritika egyik első, tudományfilozófiai felismerése éppen ennek tagadása volt évtizedekkel Eilenberger könyve előtt.² A kultúra évezredes patriarchális szemlélete azonban máig nem került a múlt lomtárába, csak aki idejétmúltnak, nemlétezőnek véli, az öntudatlanul is újratermeli.³ Ez a fontos mozzanat Eilenberger kitűnő könyvéből hiányzik, miközben üdvözlendő, hogy olvasmányos formában szélesebb olvasóközönséget ismert meg a négy filozófusnővel.

Filozófusnőről írni és kiemelkedő szerepet tulajdonítani nekik (a szabadság varázslát és a filozófia menedékét) örvendetes újdonság a XXI. század elején (végre eljutottunk volna ide?), hiszen a filozófiai kánonból az ókortól kezdve kihagyták a nőket. Ezen felháborodva 2020-ban filozófia szakos angol egyetemisták (R. Buxton, L. Whiting) maguk állítottak össze egy hiánypótló kötetet a filozófusnőről, sőt királynőről.⁴ Csak néhány évtizede indult meg a történeti feltárás egyes országokban, Magyarországon Eilenberger vállalkozásának még nincsenek előzményei.⁵ Németországban évtizedek óta léteznek kézikönyvek, sőt egy lexikon is a filozófusnőről,⁶ angolszász nyelvterületen pedig szép számban jelentek meg akár többkötetes áttekintések, monográfiák, például méltatlanul elfeledett XVII. századi filozófusnőről is. Eilenberger könyvének angol fordítása idén nyáron jelent meg.⁷

A nyugati egyetemeken bevett kutatási téma a nemek vizsgálata a filozófiában, hiszen Martha Nussbaum *Sex and Social Justice* című könyve (Oxford University Press, Chicago, 1999.) immár 25 éves. Ennek híre eljutott hozzánk is néhány nyílt szellemű egyetemi-kutatói közösségbe, folyóirathoz. A *BUKSZ* 1996-ban az elsők között adott róla hírt,

amikor közölte Martha Nussbaum *A feminista és a filozófia* című írását.⁸ A hazai bölcsészkarokon is elhangzottak olykor előadások a nemek azonossága és különbözősége filozófiai-antropológiai témájáról.⁹ 2018-ban a jelenlegi kormány betiltotta a szakképzést a társadalmi nemek tudományából. Volt ugyan egy világhírű filozófusnőnk, Heller Ágnes, ő azonban ambivalensen viszonyult a nők kérdés filozófiai vizsgálatához.

A nőknek a filozófiából való kitesszékeléséről, ennek egyetemi-intézményi formáiról és áráról a *Hypatia* című feminista filozófiai folyóiratban olvashattunk 2011-ben,¹⁰ de legalább vannak kutatóközpontok (pl. Zentrum für die Geschichte der Philosophinnen und Wissenschaftlerinnen Paderbornban Ruth Hagengruber vezetésével), egyetemi szemináriumok, megjelennek könyvek.

Különös tény, hogy a téma tárgyalásának legnépszerűbb formája a négyesfogat – ha nők, legyenek négyen. Igaz, előző könyvében Eilenberger négy filozófus férfi pályáját elemezte.

A NÉGY FILOZÓFUSNŐ SZAKMAI ELISMERÉSE

Általánosságban elmondható, hogy ez nem létezik, kivéve Arendtet. De még filozófusnak sem igen tartják őket: Beauvoirt általában szépíróként ismerik, kevesen tudják, hogy filozófus is volt. Weilnek is inkább vallási-misztikus oldalát említik a vonatkozó stúdiumokban, Ayn Rand pedig teljesen hiányzik a filozófiai kézikönyvekből és olvasmánylistákról (őt még szakemberek se ismerik, regényíróként sem, nemhogy filozófusként). Persze elismerésük hiányához az is hozzátartozik, hogy ők sem igen vallották magukat filozófusnak (Beauvoir írónak és Arendt is inkább történésznek tartotta magát), bár filozófiából diplomáztak, és írtak is filozófiai műveket.

SZABADSÁG ÉS GONDOLKODÁS

Már a cím elárulja a filozófiának sötét időkben tulajdonított szerepet, amivel mélyen egyetértek,¹¹ ám ismerve a többnyire patriarchális szemléletű olvasóközönséget, problematikus, ha ezen eszme hordozói alig becsült, kevéssé ismert filozófusnők, akik mint nők tradicionálisan amúgy is a magánélet színteréhez sorolódnak, vagyis példájuk hatása, társadalmi súlya kérdéses. A gondolkodás szabadságának politikai és morális fontossága azonban tagadhatatlan. A szabadság és a filozófia szerepe sötét időkben négy filozófusnő példáján lenne az, ami az olvasót is követésre, együttes gondolkodásra készteti.

Eilenberger vizsgálódása a szabadság szerepéről a négy filozófusnő életében az 1933–1943 közti évtizedre összpontosít. Az erősödő német fasizmus különösen Arendt emigrációjának volt kiváltó oka, aki a kényszerű francia tartózkodás éveit után jutott az Egyesült Államokba. Weil francia zsidóként szintén évekre külföldre kényszerült, Randet és családját

is zsidó származásuk miatt üldözték a szovjet forradalom után, ő korábban is érkezett Amerikába. Beauvoir nem volt zsidó, tehát nem kellett elhagynia hazáját, de a német megszállás és a háború az ő életét is felkavarta, hiszen a létezés *Mit-Sein*, barátaink, embertársaink élete minket is érint (őt élettársa, Sartre internálása különösen megviselte). Mindnyájan szembesültek a fasizmus és a háború okozta morális és politikai dilemmákkal – egyedül Rand gondolkodhatott minderről biztos távolságból.

A szabadság központi szerepe mindannyiuk filozófiai gondolkodásában evidens (talán Weilt kivéve). Az egyén szabadságának abszolút formáját Ayn Rand képviselte, hatása máig kimutatható az amerikai politikában, népszerűsége, regényeinek magas példányszáma is figyelemre méltó. A címadó gondolat Hannah Arendt 1959-es *Embernek lenni sötét időkben* című írását (ford. Veres Máté, *Holmi* 2007. április) idézi.

A kötet keretes felépítésű: az 1943-as, sorsdöntőnek tekintett év bemutatásával indul, amely egyben a könyvben tárgyalt időszak végpontja. Ettől kezdve Eilenberger időrendben halad. A felhasznált életrajzok, szakirodalmi hivatkozások imponáló anyagszerűségről árulkodnak, ám a szerző fő erénye szépírói tehetsége: szinte regényként olvasható hősnői bemutatása, ugyanakkor a műértelmezések komoly szakmai színvonalon állnak. Nem fogom vitatni értelmezéseit, sem hibákat a fejére olvasni, hiszen a magyarázó-értelmező is, miként az olvasó, nagyfokú szabadsággal rendelkezik (persze bizonyos határok között) a filozófiai hermeneutika tradíciójában, amelyhez filozófusként a szerző, Eilenberger is kapcsolódik.

Ha egy kategóriát kéne találnom a könyv hibrid műfajára, francia mintára esszének nevezném: Beauvoir memoárjainak műfajához áll közel, aki egy történetbe (saját életébe) ágyazta a műértelmezéseket, filozófiai, politikai és morális eszmefuttatásokat. Eilenberger a megidézett filozófusnők nézeteit egy-

9 ■ Lásd Pető Andrea (szerk.): *A társadalmi nemek tanítása Magyarországon/Teaching gender studies in Hungary*. ICSM, Bp., 2006. Saját előadásaimhoz 2006-ban készült egy online tankönyv *Emberi természet, női természet a filozófiában* címmel. Beauvoir volt az egyetlen magyarul is olvasható filozófusnő, néha Judith Butlerről is beszéltem, mivel két könyve is megjelent magyarul.

10 ■ *A Hypatia: A Journal of Feminist Philosophy* 1983 óta jelenik meg a Cambridge University Press kiadásában, *Hypatia*, Special Issue: Feminist Philosophy and the Problem of Evil 18. (Winter 2003), 1. szám; *Women in Philosophy* 26 (Spring 2011) 2. számban: Alison Wylie: The Costs of Exclusion; Marije Altorf: After Cursing the Library: Iris Murdoch and the (In)visibility of Women in Philosophy.

11 ■ Lásd erről Joó Mária: *Embernek lenni sötét időkben*: Butler és Arendt nyomán. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat*, 9 (2019), 1. szám, 1–13. ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/tntef/article/view/33867.

12 ■ Simone de Beauvoir: *Egy jóházból való úrilány emlékei*. Ford. Nagy Péter. Magvető, Bp., 1961. 284. old.

13 ■ Pl. Kate and Edward Fullbrook: *Simone de Beauvoir: A Critical Introduction*. Polity Press, Cambridge, 1998.

mással szembesítve hív fel vitára, gondolkodásra. A valóságban ők négyen alig találkoztak, közülük csak Weil és Beauvoir ismerte egymást a Sorbonne filozófia szakáról (erről Beauvoir számol be visszaemlékezéseiben).¹² Weil híre, aszketikus szigorúsága már akkor nagy benyomást tett rá. Hannah Arendt és Ayn Rand nem tudott egymásról, noha mindketten New Yorkban éltek. Rand nem mozgott egyetemi körökben, forogatókönyvírásból élt, és közben regényein dolgozott.

Arendt hallotta egyszer Beauvoir előadását amerikai előadókörútján, de enyhén szólva nem találta rokonszenvesnek. Az őket összekötő szál a személyes kapcsolat hiányában a közös egzisztencialista filozófiai gyökereken túl a történeti kontextus és a morális-politikai elkötelezettség lehet, bár különböző ügyek mellett álltak ki.

Eilenberger módszerét a könyv első fejezetének (1. Szikrák) bemutatásával érzékeltetem:

1943-ban Beauvoir pályájának szikrája végre lángra kap: mintegy tízéves gimnáziumi filozófiatanítás után megjelent és nagy sikert aratott első regénye (*L'invitée*), miközben megtalálta helyét és szűkebb baráti közösségét, de mindenekelőtt Sartre-ral való összetartozása volt a fontos számára (ők mintegy szellemi ikrek). Sartre nagy műve is kész, meg is jelent a kettejük közös gondolataiból épült *A lét és a semmi*. A háború és a német megszállás idején is virágzik a szellem a párizsi értelmiségi körökben.

Simone Weil is hihetetlenül termékeny periódusát éli, rengeteget ír, miközben Londonban részt vesz az ellenállásban, ugyanakkor betegsége egyre jobban elhatalmasodik. Kórházba szállítása után rövidesen meghalt.

Rand 1943-ban már tíz éve élt New Yorkban, miután a Szovjetunióból a családja kimenekítette. Alicia Rosenbaumnak hívták, de szellemi szabadfoglalkozású íróként felvette az Ayn Rand nevet. Hét évig dolgozott leghíresebb nagy regényén (*The Fountainhead*), amely magyarul *Ösforrás* címmel jelent meg Takácsy Enikő fordításában (Path, Bp., 2002.). Hannah Arendt ekkor New Yorkban újság-cikkeket ír, politikai javaslatokat dolgoz ki Izrael és a háborúba belépett USA számára. Még nem kapott amerikai állampolgárságot, hontalannak számít, és annak is érzi magát. De pontosan látja, hogy nem az

elveszett múltra, hanem a jelenre kell koncentrálnia, és az igazság kimondására törekedni, azaz: használnuk szabadon értelmünket! Ez azt jelenti, hogy filozofálnunk kell, nyilvánosan megvitatni eltérő nézeteinket. Ez az alapelv végig megőrződött Arendt pluralista politikai gondolkodásában. Ezzel zárul az első fejezet. A másodikban visszamegyünk 10 évvel a szereplők életében és munkásságában: élet- és egyben korrajzot kapunk, ami szinte regényszerűvé teszi a könyvet.

A négy filozófusnőnek szentelt nagyjából azonos terjedelem ellenére is világossá válik, hogy Eilenbergert leginkább Simone Weil rendkívüli élete és eredeti gondolkodása nyűgözi le.

Feminista olvasóként gyanakvással figyeltem, milyen mélységben foglalkozik a szerző a filozófusnők érzelmeivel, magánéletével. Azt mindenesetre megúsztuk, hogy a filozófusnők kínzetéről kapjunk alapos leírást: mennyire voltak vonzók, nőiesek, vagy pedig lenézendő kékharisnyák? Egy-két disszonáns moralizáló, elítélő megjegyzés Beauvoirról mégis becsúszott Sartre és Beauvoir szerelmi kapcsolatairól írva, a jólismert kettős mérce szellemében

(101. old. és 225. old.), ti. csak a nőket sújtja a párizsi művészkörök szexuális szabadosságának ódiума, amiért egy Bataille, Sartre vagy Genet hibáztatása szóba se jön.

Elismerésem főleg szakmai jellegű. A művek bemutatása, értelmezése a legújabb feminista kutatásokat is felhasználja. Beauvoir nemcsak szépíró volt, ahogy a lexikonok és ő maga is állította, mert filozófusnak is jelentős, az egzisztencializmusnak Sartre-ral és Camus-val egyenrangú művelője. Eilenberger átveszi az újabb Beauvoir-kutatás egyik eredményét, miszerint valójában Beauvoir dolgozta ki az egzisztencializmus etikáját, melyet Sartre *A lét és a semmi*-ben csak pár oldalon beharangozott, de végül elmulasztott megírni.

FILOZÓFIA ÉS IRODALOM

Miért fordult el Beauvoir a filozófiától, miért nem írt több filozófiai esszét, hanem inkább regényeket? Ezt választotta angol kortársa, Iris Murdoch is, aki egyébként ismerte és egy recenzióban méltatta is

Ayn Rand regényének filmváltozata
(Az ősförás, 1949)

Beauvoir korai filozófiai esszéit. A kérdést maga Beauvoir meg is válaszolta egyik memoárkötetében, mintegy húsz évvel később. Szerinte a filozófia közkeletű fogalma alapján a rendszeralkotás, a világ átfogó, szisztematikus értelmezése számít filozófiának, ő viszont makacs megszállottságnak, koncentrált delíriumnak tartja, azt, ha valaki észrevételeit egyetemes megoldássá emeli (*A kor hatalma*. Ford. Réz Pál. Magvető, Bp., 1965. 210. old.). Sartre elméjében bátran újraalkotta a világot, neki viszont sem adottsága, sem kedve nem volt ehhez, írja. Alkotótársak voltak, minden gondolatukat megbeszélték, és Sartre egy szó nélkül átvette és felhasználta Beauvoir gondolatait, kritikai megjegyzéseit. Ma már nem is lehet egymástól szétszálazni, noha vannak ilyen próbálkozások.¹³

Az a bizonyos világ-újrateremtési képesség inkább férfiakra jellemző ugyan, de a kötetben szereplő filozófusnők közül Ayn Rand – a tradícióktól teljesen eltávolodva – erre vállalkozott filozófiai írásaiban. Mivel nem vett részt a tudományos közéletben, Randet nem igazán ismerik Amerikán kívül. Rövid életében Simone Weil is merészen a maga fejével gondolkodott, sőt önmagát is meghaladva kommunistából a vallásos-misztikus önfeladásig jutott.

POLITIKA ÉS SZABADSÁG

Hannah Arendtet sorsa korán szembesítette a nemzetiszocializmus, a zsidóüldözés és a migráció, emigráció egész népcsoportokat érintő valóságával. Elsősorban politikai gondolkodóvá vált, aki ezekben az években a politikai cselekvésre koncentrált. Újságcikkeket írt, vitakört szervezett, ekkor támadó gondolatai későbbi műveiben jelentek meg, főleg a zsidóság története és üldöztetése foglalkoztatta. Az amerikai német-zsidó emigrációval sem nagyon értett egyet, és a cionizmushoz is igen kritikusan viszonyult. A New York-i értelmiségi körökben sem érezte otthon magát. Fő törekvése ekkoriban Walter Benjamin hagyatékának biztonságba helyezése volt. Eilenberger Arendt gondolkodásának benjaminizmusát is élénk tárja – Benjamin híres, *A történelem fogalmáról* című írására hivatkozva. Arendt Gershom Scholemmel, a judaizmus szakértőjével is levelez, és sok hasonlóságot fedez fel köztük abban, ahogyan ők ketten a zsidó történelemszöveget bírálják. Meggyőződése, hogy a múlt és jövő között a jelennel való foglalkozás az emlékezet munkájának is célja. Nyilván a későbbi művei ismeretében szemléljük Arendt e korszakát, ami természetes az életmű egységessége alapján, hiába korlátozódik a könyv látószöve az 1933–43 közti időszakra.

A totalitarizmus tapasztalata nemcsak Arendt életében meghatározó, hanem Ayn Randéban is, aki a szovjet változat elől menekült. Rand a totalitarizmus közösségi (kommunista) berendezkedése ellen az individualizmus orvosságát használja, annak liberális, Nietzsche inspirálta formáját próbálja politikai formába önteni. Nehéz, elitizmus és populizmus között egyensúlyozó vállalkozás: a metafizikai individualisták kis csoportja és a passzív, saját fejükkel gondolkodni nem nagyon hajlandó tömegek között verhető-e olyan híd, amely nem vezet totalitarizmushoz? Ayn Randból azóta „a piac istennője” és az *alt-right* kedvence lett – bár erről nem igazán tehet (394. old.).

A Randet foglalkoztató morális és politikai kérdések főleg nagyregényében és főhőse, Roark sorában jelennek meg – a mintegy 700 oldalas regény zárlatában kulminálnak az altruizmus, az önzés és a szabadság dilemmái. A könyv, ha nem is azonnal, de hatalmas olvasótáborra talált Amerikában.

A filozófusnők közötti gondolatébresztő összehasonlításokban Eilenberger mintegy vitát hoz létre köztük, ami a valóságban nem jött ugyan létre, de Arendt egyik központi gondolata épp az volt, hogy a gondolkodás pluralizmusához nélkülözhetetlen a nyilvános párbeszéd. □

